

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(63): 176-179

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डॉ० प्रीति सिरौटीय

सहा० आचार्यः, संस्कृत विभागः,
नेहरू महाविद्यालय, ललितपुर,
उत्तरप्रदेशः, भारतम्

“भोजराजस्य ‘सरस्वतीकण्ठाभरणे’ सौंदर्यशास्त्रीयं विवेचनम्”

डॉ० प्रीति सिरौटीय

सारांश (Abstract)-

आचार्य भोजदेवेन विरचितः “सरस्वतीकण्ठाभरण” नाम काव्यशास्त्रीयः ग्रन्थः संस्कृत-सौंदर्यशास्त्रपरम्परायां विशेषं स्थानं धारयति। अस्मिन् ग्रन्थे काव्यस्य तत्त्वानि—यथा रसः, अलंकारः, ध्वनिः, गुणः, दोषः, रीतिः, वृत्तिः, छन्दः इत्यादयः—सुसंगठितरूपेण विवेचिताः सन्ति। भोजदेवः पूर्वाचार्याणां मतानि समालोच्य स्वकीयेन दृष्टिकोणेन सौंदर्यशास्त्रीयसिद्धान्तानां पुनःसंस्थापनं करोति। प्रस्तुतं शोधपत्रं “सरस्वतीकण्ठाभरण”स्य सौंदर्यशास्त्रीयम् अनुशीलनं कुर्वन् तत्र निहितस्य काव्यसौंदर्यस्य तात्त्विकं स्वरूपं विशदीकरोति। विशेषतः रससिद्धान्तस्य प्रधानता, अलंकाराणां सौंदर्यवर्धकत्वम्, ध्वनिसिद्धान्तस्य सूक्ष्मसंकेताः, तथा भाषा-शैली-वैचित्र्यं च अत्र समीचीनतया विवेचितम्। भोजदेवस्य काव्यदृष्टिः केवलं अलंकारप्रधानं न, अपितु रसप्रधानं सौंदर्यबोधं प्रतिष्ठापयति—इति अस्य ग्रन्थस्य मौलिकं वैशिष्ट्यम्।

एतत् अध्ययनं दर्शयति यत् “सरस्वतीकण्ठाभरण” न केवलं अलंकारशास्त्रस्य ग्रन्थः, अपि तु समग्रं काव्यसौंदर्यशास्त्रं प्रतिपादयन् एकः समन्वयात्मकः काव्यशास्त्रीयः महाग्रन्थः अस्ति। आधुनिकसाहित्यालोचनायामपि अस्य ग्रन्थस्य सौंदर्यशास्त्रीयदृष्टिः प्रासङ्गिकत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते—इति निष्कर्षः अत्र प्रतिपाद्यते।

शब्दसङ्केतः (Keywords)-

सरस्वतीकण्ठाभरण, आचार्य भोजदेव, सौंदर्यशास्त्र, काव्यशास्त्र, रससिद्धान्त, अलंकार, ध्वनि, संस्कृत साहित्य

प्रस्तावना (Introduction)-

भारतीयसाहित्यपरम्परायां सौंदर्यशास्त्रं केवलं कलाविमर्शस्य विषयः नास्ति, अपि तु जीवनदर्शनस्य अभिन्नः अङ्गः। वेदेषु यः ऋत-भावः, उपनिषत्सु यः रसात्मकः ब्रह्मानुभवः, स एव क्रमशः काव्यशास्त्रे रससिद्धान्तरूपेण विकसितः।

नाट्यशास्त्रादारभ्य काव्यप्रकाशपर्यन्तं सौंदर्यशास्त्रीयचिन्तनं निरन्तरं परिष्कृतम्। अस्य परम्परायां आचार्य भोजदेवः एकः मौलिकचिन्तकः मन्यते। तेन रचितः सरस्वतीकण्ठाभरण ग्रन्थः काव्यस्य सौंदर्यतत्त्वानां समग्ररूपेण विवेचनं करोति।

भोजदेवस्य सौंदर्यचिन्तनं केवलं अलङ्कारपर्यन्तं सीमितं न भवति, अपि तु रस-भाव-अभिव्यक्ति-ध्वनिसौष्टवादीनाम् आन्तरिकसम्बन्धान् अपि उद्घाटयति। अतः अस्य ग्रन्थस्य सौंदर्यशास्त्रीयमनुशीलनं अत्यावश्यकं विद्यते।

आचार्य भोजदेवस्य काव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः-

Correspondence:

डॉ० प्रीति सिरौटीय

सहा० आचार्यः, संस्कृत विभागः,
नेहरू महाविद्यालय, ललितपुर,
उत्तरप्रदेशः, भारतम्

आचार्य भोजदेवः परमारवंशीयः मालवराजः आसीत्। सः केवलं राजनीतिज्ञः न, अपि तु महाकाव्यशास्त्रविद्, दार्शनिकः, संस्कृतसाहित्यस्य महान् संरक्षकश्च आसीत्। तेन रचिताः ग्रन्थाः — सरस्वतीकण्ठाभरण, शृङ्गारप्रकाश, राजमार्तण्ड, समराङ्गण-सूत्रधार इत्यादयः — तस्य बहुमुखीप्रतिभां दर्शयन्ति। भोजदेवस्य काव्यशास्त्रचिन्तनं पूर्वाचार्याणां सिद्धान्तान् स्वीकरोति, तथापि स्वकीयमौलिकदृष्ट्या तान् पुनःसंरचयति। विशेषतः सौंदर्यस्य अनुभूतिमूलकव्याख्या भोजदेवस्य चिन्तनस्य केन्द्रे दृश्यते।

सरस्वतीकण्ठाभरणग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः-

सरस्वतीकण्ठाभरण इति नामैव सूचयति यत् अयं ग्रन्थः सरस्वत्याः (विद्यायाः) कण्ठाभरणवत् अलङ्कारः अस्ति। अत्र काव्यस्य स्वरूपं, लक्षणं, प्रयोजनं, तथा सौंदर्यबोधस्य साधनानि निरूपितानि सन्ति। ग्रन्थे— काव्यस्य परिभाषा

शब्दार्थयोः सौष्ठवम्-

रसस्य केन्द्रीयता आलङ्काराणां सहायकत्वम् इत्यादयः विषयाः सुस्पष्टतया प्रतिपादिताः सन्ति।

भोजदेवस्य मतानुसारं— “रस एव काव्यस्य आत्मा” इति सिद्धान्तः केवलं सैद्धान्तिकः न, अपि तु सौंदर्यानुभवस्य प्राणभूतः।

सौंदर्यशास्त्रस्य अवधारणा (Preliminary Concept)-

सौंदर्यं नाम केवलं दृश्यसुखं न, अपि तु चित्तविस्तारजनकः आनन्दः। भारतीयसौंदर्यशास्त्रे सौंदर्यस्य मूलं रसानुभवः इति स्वीक्रियते। भोजदेवः अस्य अनुभूतिमूलकदृष्टेः समर्थकः अस्ति। सरस्वतीकण्ठाभरणे सौंदर्य — भावनात्मकम्, बौद्धिकम्, आध्यात्मिकम्, इत्येतेषां त्रयाणां समन्वयेन व्यक्तं भवति।

आचार्य भोजदेवस्य दृष्ट्या रससिद्धान्तः तथा सौंदर्यानुभवः-

आचार्य भोजदेवस्य दृष्ट्या रससिद्धान्तः-

भारतीयसौंदर्यशास्त्रस्य प्राणतत्त्वम्। भारतीयसौंदर्यशास्त्रस्य मूलाधारः रससिद्धान्तः इति सर्वैः आचार्यैः स्वीकृतम्। भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितः रससिद्धान्तः कालान्तरं भामह-दण्डि-आनन्दवर्धन-अभिनवगुप्तादिभिः विकसितः। एतस्मिन् परम्परायां आचार्य भोजदेव अपि रसस्य केन्द्रीयतां विशेषरूपेण प्रतिपादयति। सरस्वतीकण्ठाभरण ग्रन्थे भोजदेवः रसस्य परिभाषां केवलं सूत्ररूपेण न दत्तवान्, अपि तु काव्यानुभवस्य अन्तःप्रक्रियाम् उद्घाटयति। तस्य मतानुसारं—

“रसः नाम काव्ये न केवलं भावानां संयोगः, अपि तु सहृदयचित्ते जायमानः आनन्दविशेषः।” अत्र रसः काव्यस्य बाह्यगुणः न, अपि तु आत्मतत्त्वम् इति स्पष्टं भवति।

आचार्य भोजदेवस्य रसदृष्टेः वैशिष्ट्यम्-

भोजदेवस्य रसचिन्तनं त्रिभिः मुख्यैः आधारैः प्रतिष्ठितम्—

(1.) सहृदयता, (2.) भावात्मकानुभवः तथा (3.) सौंदर्यानन्दः अन्येषां आचार्याणां तुलनायां भोजदेवः रसस्य अनुभूतिमूलकत्वं अधिकं बलवत्तरं करोति। तस्य दृष्ट्या रसः न शास्त्रीयगणनया

निश्चीयते, अपि तु सहृदयस्य अन्तःकरणे स्वयमेव आविर्भवति। भोजदेवः रसस्य आध्यात्मिकपक्षमपि सूचयति। यथा— “यत्र काव्ये रसानुभवेन चित्तविस्तारः जायते, तत्रैव सौंदर्यस्य परिपूर्णता।” अतः रसः केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं न, अपि तु चित्तशुद्धेः माध्यमम् अपि अस्ति।

भाव- अनुभाव- व्यभिचारिभावानां सौंदर्यात्मकव्याख्या-

(क) भावः

भोजदेवः भावान् काव्यस्य बीजरूपेण स्वीकरोति। तस्य मतानुसारं— “भावा एव रसानां मूलम्।”

स्थायीभावाः रसपरिणतौ मुख्यकारणम् भवन्ति। भोजदेवः स्थायीभावानां संख्या-निर्णये भरतपरम्पराम् अनुगच्छति, किन्तु तेषां सौंदर्यात्मकफलनिष्पत्तिम् विशेषरूपेण विवेचयति।

(ख) अनुभावः

अनुभावाः भावानां बाह्यप्रकाशकाः सन्ति। भोजदेवस्य मतानुसारं अनुभावाः केवलं अभिनयपरकाः न, अपि तु—

(1.) शब्दचयनम् (2.) वर्णनशैली (3.) उपमाद्यालङ्काराः इत्यादिभिः अपि व्यक्ताः भवन्ति। एते सर्वे मिलित्वा सौंदर्यानुभवं सघनं कुर्वन्ति।

(ग) व्यभिचारिभावाः

व्यभिचारिभावाः रसानुभवस्य गाम्भीर्यं वर्धयन्ति। भोजदेवः तेषां उपयोगं सहायकतत्त्वं रूपेण स्वीकरोति। तेषां अतिरेकः रसहानिं जनयति, सम्यक् प्रयोगः तु सौंदर्यवृद्धिं करोति—इति तस्य सौंदर्यसमन्वयदृष्टिः।

सौंदर्यस्य अनुभूतिमूलकस्वरूपम्-

भोजदेवस्य सौंदर्यशास्त्रचिन्तने अनुभूति केन्द्रीयं स्थानं धारयति। तेन सौंदर्यं न तर्कमात्रेण, न नियममात्रेण, अपि तु— “सहृदयस्य चित्ते जायमानः आनन्दविशेषः” इति प्रतिपादितम्।

अतः भोजदेवस्य सौंदर्यदर्शनं— (1.) वस्तुनिष्ठं (objective)

(2.) विषयनिष्ठं (subjective) उभयोरपि समन्वयः अस्ति। अयं समन्वयः तस्य मौलिकता।

रससिद्धान्ते आलङ्काराणां स्थानम्-

भोजदेवः आलङ्कारान् रसस्य अधीनतया स्वीकरोति। तेन— “आलङ्काराः रसानुग्राहकाः, न तु रसनिर्मातारः।” इति सिद्धान्तः प्रतिपादितः। अतः यत्र आलङ्कारः रसविरुद्धः भवति, तत्र सौंदर्यहानिः जायते। यत्र तु रसस्य प्रकाशकः भवति, तत्र स एव सौंदर्यवर्धकः।

आलङ्कारसिद्धान्तः : सौंदर्यस्य बाह्योपकरणम्-

भारतीयकाव्यशास्त्रपरम्परायां आलङ्काराः काव्यशोभायाः मुख्योपकरणत्वेन स्वीक्रियन्ते। तथापि आचार्य भोजदेवः आलङ्कारानां स्वरूपं केवलं शोभाजनकतया न स्वीकरोति, अपि तु तेषां रसानुग्राहकत्वं विशेषरूपेण प्रतिपादयति।

सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजदेवस्य मतं स्पष्टं दृश्यते— “न हि आलङ्कारैः विना रसः, न च आलङ्काराः रसवर्जिताः शोभां जनयन्ति।” अतः आलङ्कारः रसस्य सेवकः, न स्वामी—इति सौंदर्यदृष्ट्या निर्णीतम्।

आलङ्काराणां वर्गीकरणं तथा सौंदर्यसंबन्धः-

भोजदेवः परम्परागतं आलङ्कारविभागं स्वीकरोति— (1.) शब्दालङ्काराः (2.) अर्थालङ्काराः किन्तु तेषां विवेचने सौंदर्यानुभवः प्रमुखः भवति।

(क) शब्दालङ्काराः

अनुप्रासः, यमकः, श्लेषः इत्यादयः शब्दालङ्काराः काव्ये श्रवणसौंदर्यं जनयन्ति। भोजदेवस्य मतानुसारं—

“शब्दस्य माधुर्यं यत्र रसस्य अनुकूलं भवति, तत्रैव शब्दालङ्कारस्य सार्थकता।” अतः अति-प्रयोगे शब्दालङ्काराः कृत्रिमतां जनयन्ति, यः सौंदर्यहानिकरः।

(ख) अर्थालङ्काराः

उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दीपकादयः अर्थालङ्काराः भावगाम्भीर्यं तथा रसविस्तारं कुर्वन्ति। भोजदेवः विशेषतः उपमादीनां सौंदर्यात्मकफलितं दर्शयति।

शब्द- अर्थ- सौष्ठवम् : काव्यसौंदर्यस्य मूलाधारः-

भोजदेवस्य काव्यचिन्तने शब्दार्थयोः सौष्ठवम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। तस्य मतानुसारं—

“न शब्दमात्रं काव्यम्,

नार्थमात्रं काव्यम्,

शब्दार्थयोः समन्वय एव काव्यसौंदर्यम्।”

अत्र—

शब्दः = अभिव्यक्तेः माध्यमम्

अर्थः = भावस्य आत्मा

यदा शब्दार्थयोः सुसंयोगः भवति, तदा सौंदर्यानुभवः स्वयमेव जायते। भोजदेवः असमञ्जसशब्दप्रयोगं, गुरुगौरवयुक्तवाक्यरचनां, तथा भावविरोधिनां शब्दानां प्रयोगं दोषत्वेन स्वीकरोति।

गुण- दोषविचारः : सौंदर्यनिर्णयस्य आधारः-

सरस्वतीकण्ठाभरणे गुणाः— माधुर्यं, ओजः, प्रसादः—इत्यादयः

सौंदर्यनिर्णये प्रमुखाः। भोजदेवः गुणान् रसपराधीनान् मन्यते। “यः

गुणः यत्र रसस्य अनुकूलः, स एव सौंदर्यं वर्धयति।” दोषाः तु— (1.)

रसविघातकाः (2.) भावभङ्गकारकाः इति सौंदर्यदृष्ट्या विवेच्यन्ते।

ध्वनिसिद्धान्ते भोजदेवस्य स्थिति-

आनन्दवर्धनादिभिः प्रतिपादितः ध्वनिसिद्धान्तः काव्यसौंदर्ये क्रान्तिकारी सिद्धान्तः। भोजदेवः ध्वनिसिद्धान्तं पूर्णतया न निराकरोति, न च अन्धतया स्वीकरोति। तस्य दृष्टिः समन्वयात्मक अस्ति।

भोजदेवस्य मतानुसारं— “ध्वनिः रसस्य एव सूक्ष्माभिव्यक्तिरूपः।”

अतः ध्वनिः स्वतन्त्रसिद्धान्तः न, अपि तु रससिद्धान्तस्य विस्तारः। यत्र ध्वनिः रसपरिपोषकः भवति, तत्र सः सौंदर्यवर्धकः; यत्र तु अस्पष्टः अथवा अतिशयः, तत्र सौंदर्यहानिकरः।

आलङ्कार- ध्वनि- रससमन्वयः-

भोजदेवस्य सौंदर्यदर्शनस्य मूलतत्त्वं समन्वयः एव। अत्र—

रसः = आत्मा

ध्वनिः = सूक्ष्मव्यञ्जना

आलङ्कारः = बाह्योपकरणम्

एते त्रयः यदा सम्यक् समन्विताः भवन्ति, तदा काव्ये परमानन्दात्मकं सौंदर्यं प्रकटते।

रीतिसिद्धान्तः : काव्यशैलीसौंदर्यम्-

रीतिः नाम काव्यस्य शैलीविशेषः, या शब्दार्थयोः विन्यासेन सौंदर्यं जनयति। आचार्य भोजदेवः रीतिसिद्धान्तं न केवलं भाषाविन्यासमात्रेण, अपि तु रसानुकूलशैलीरूपेण स्वीकरोति। सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजदेवः रीतिं रसस्य अनुगामिनीं मन्यते—

“यस्यां रीतौ रसः स्फुरति, सा एव काव्यस्य शोभां वर्धयति।” अतः

वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली इत्यादयः रीतयः स्वतन्त्रसौंदर्यकारणानि न, अपि तु रसपराधीनाः।

वृत्तिसौंदर्यम् : अभिव्यक्तेः मनोवैज्ञानिकं रूपम्-

वृत्तयः काव्यस्य अभिव्यक्तिप्रकाराः सन्ति— कैशिकी, भारती,

सात्त्वती, आरभटी इत्यादयः। भोजदेवस्य मतानुसारं वृत्तयः—

भावानां मनोवैज्ञानिकं स्वरूपं दर्शयन्ति रसस्य अनुभूतिं तीव्रं कुर्वन्ति। यत्र कैशिकी वृत्तिः शृङ्गाररसस्य सौंदर्यं पुष्पाति, तत्र

सात्त्वती वृत्तिः वीर- करुणादिरसानां गाम्भीर्यं वर्धयति। एषः वृत्तिसौंदर्यस्य सूक्ष्मः विवेकः भोजदेवस्य मौलिकता।

प्रबन्धसौंदर्यम् : काव्यस्य समग्ररचना-

भोजदेवः केवलं पद्यस्य न, अपि तु प्रबन्धस्य सौंदर्यम् अपि विश्लेषयति। तस्य मतानुसारं— “यथा एकः श्लोकः रसवर्जितः चेत्,

सम्पूर्णप्रबन्धस्य सौंदर्यं भङ्गित्वा।” अतः— (1.) कथानकसामञ्जस्यं

(2.) पात्रनिरूपणम् (3.) भावानुक्रमः एते सर्वे प्रबन्धसौंदर्यस्य अनिवार्यतत्त्वानि सन्ति।

काव्यप्रयोजनम् : आनन्द एव परमार्थः-

काव्यस्य प्रयोजनविषये भोजदेवः स्पष्टं मतं दत्तवान्। तस्य दृष्ट्या—

“काव्यस्य परं प्रयोजनं आनन्दः।” सः केवलं उपदेशात्मकं अथवा धर्मोपदेशप्रधानं काव्यं न स्वीकरोति, किन्तु— (1) आनन्दद्वारा

चित्तशुद्धिः (2.) रसास्वादानेन आत्मविस्तारः इत्येते काव्यस्य उच्चतरप्रयोजनानि मन्यन्ते।

सहृदय-परिकल्पना : सौंदर्यानुभवस्य अधिष्ठानम्-

सहृदयः नाम सः पाठकः/दर्शकः— यः काव्यरसान् अनुभवितुं सक्षमः यः भावानां सूक्ष्मतां बोधयितुं शक्नोति भोजदेवः सहृदयस्य भूमिकां अत्यन्तं महत्त्वपूर्णां मन्यते— “सहृदयविरहितं काव्यं निष्फलं पुष्पवत्।” अतः सौंदर्यं न केवलं कवौ, न च काव्ये, अपि तु सहृदयचित्ते पूर्णतया स्फुरति।

तुलनात्मकसौंदर्यविश्लेषणम्-

भोजदेवस्य सौंदर्यचिन्तनं—

भरतस्य रससिद्धान्तेन आनन्दवर्धनस्य ध्वनिसिद्धान्तेन अभिनवगुप्तस्य रसव्याख्यानेन समन्वयात्मकतया तुलनीयम्। यत्र भरतः रसस्य सूत्ररूपं दत्तवान्, तत्र भोजदेवः तस्य अनुभूतिमूलकव्याख्यां करोति। यत्र आनन्दवर्धनः ध्वनिं केन्द्रीयं मन्यते, तत्र भोजदेवः रसकेन्द्रीयतां रक्षति।

आधुनिकसौंदर्यचिन्तनस्य आलोकः-

आधुनिकसौंदर्यशास्त्रे अनुभूति, पाठक-प्रतिक्रिया (reader-response), तथा मनोवैज्ञानिक सौंदर्यचिन्तनं महत्त्वं धारयन्ति। भोजदेवस्य सहृदयपरिकल्पना एतेषां आधुनिकविचाराणां पूर्वरूपं मन्यते। अतः भोजदेवः न केवलं मध्यकालीनाचार्यः, अपि तु कालातीतः सौंदर्यचिन्तकः अपि अस्ति।

समग्रालोचनात्मकमूल्यांकनम्-

आचार्य भोजदेवकृतः सरस्वतीकण्ठाभरण ग्रन्थः भारतीय-सौंदर्यशास्त्रपरम्परायां एकं विशिष्टं स्थानं धारयति। अस्य ग्रन्थस्य विशेषता न केवलं सिद्धान्तप्रतिपादनम्, अपि तु सौंदर्यानुभवस्य समग्रदर्शनम् इति मन्यते।

भोजदेवः— रससिद्धान्तं केन्द्रे स्थापयति। आलङ्कार- ध्वनि-रीति- वृत्ति- गुणादीनां समन्वयं करोति।

सहृदयस्य अनुभूतिं सौंदर्यस्य निर्णायकं तत्त्वं मन्यते। एतेषां कारणानां वशात् भोजदेवस्य सौंदर्यदृष्टिः यान्त्रिकशास्त्ररूपात् उत्क्रम्य जीवनानुभवपरकसौंदर्यदर्शनं भवति।

आलोचनात्मकदृष्ट्या पश्यामः चेत्— भोजदेवः किञ्चित् परम्परानुगामी, किञ्चित् मौलिकचिन्तकः, किञ्चित् समन्वयवादी। इति त्रिविधरूपेण दृश्यते। तस्य ग्रन्थे सूत्रात्मकता न्यूनं, विवेचनात्मकता च अधिका दृश्यते, या सौंदर्यशास्त्रस्य ग्राह्यतां वर्धयति।

सौंदर्यशास्त्रे भोजदेवस्य योगदानम्-

भोजदेवस्य योगदानं निम्नलिखितविन्दुषु विशेषतः द्रष्टव्यम्— रसस्य अनुभूतिमूलकव्याख्या आलङ्काराणां रसपराधीनता-प्रतिपादनम् सहृदय-परिकल्पनाया विस्तारः काव्यप्रयोजनस्य आनन्दपरत्वम्।

सौंदर्यस्य आध्यात्मिकसंकेतः-

एते सर्वे विन्दवः भोजदेवं केवलं काव्यशास्त्राचार्यं न, अपि तु सौंदर्यदर्शनाचार्यं अपि स्थापयन्ति।

सीमाः तथा सम्भाव्यआक्षेपाः-

यद्यपि सरस्वतीकण्ठाभरण ग्रन्थः सौंदर्यदृष्ट्या अत्यन्तं समृद्धः, तथापि— आधुनिक संरचनावादी अथवा उत्तराधुनिकसिद्धान्तैः सह प्रत्यक्षसंवादः न दृश्यते। कतिपय स्थलेषु परम्परागतसूत्राणां पुनरुक्तिः अपि दृश्यते। किन्तु एते आक्षेपाः ग्रन्थस्य मूल्यं न न्यूनीकुर्वन्ति, अपि तु तस्य ऐतिहासिकपरिस्थितिजन्यसीमां दर्शयन्ति।

निष्कर्षः (Conclusion)-

अस्मिन् शोध-पत्रे प्रतिपादितं यत्— सरस्वतीकण्ठाभरणं न केवलं काव्यलक्षणग्रन्थः, अपि तु भारतीयसौंदर्यशास्त्रस्य समग्रदर्शनम् अस्ति।

आचार्य भोजदेवः सौंदर्य— रसात्मकम्, अनुभूतिमूलकम्, सहृदयाधारितम्, आध्यात्मिकाभिमुखम् इति प्रतिपादयति। अतः भोजदेवस्य सौंदर्यशास्त्रं कालातीतं, सार्वकालिकं, तथा सार्वदेशिकं महत्त्वं धारयति।

संदर्भसूची (Bibliography)-

(क) प्राचीनसंस्कृतग्रन्थाः

भरतमुनिः — नाट्यशास्त्रम्

भामहः — काव्यालङ्कारः

दण्डी — काव्यादर्शः

मम्मटः — काव्यप्रकाशः

आनन्दवर्धनः — ध्वन्यालोकः

अभिनवगुप्तः — अभिनवभारती

भोजदेवः — सरस्वतीकण्ठाभरणम्

भोजदेवः — शृङ्गारप्रकाशः

(ख) आधुनिकग्रन्थाः

पण्डितराज जगन्नाथः — रसगङ्गाधरः

विश्वनाथः — साहित्यदर्पणः

नागेन्द्रः — भारतीय काव्यशास्त्र का इतिहास

के. कृष्णमूर्ति — Indian Aesthetics